

**ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИҲАЛАРИ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ
УСУЛЛАРИ**

Шавкатов Жавохир

Магистр

Жаҳонда инвестиция фаолиятини ташкил этиш бўйича молиявий ахборотларни шакллантириш ва таҳлил қилиш мезонлари халқаро ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, ушбу мезон талаблари асосида давлат миллий компанияларининг бошқарув тизимини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бироқ, ҳозирги глобал пандемия шароити дунё мамлакатлари иқтисодиётининг инқирозга юз тутиш эҳтимолини кескин оширмоқда.

Ҳар қандай корхона самарали реал ва молиявий инвестиция танлови борасида маълум муаммоларга дуч келади. Корхонада инвестиция ресурсларидан оқилона фойдаланиши борасида ўз режаларига мувофиқ кўзланган мақсадидан келиб чиқиб, баъзи бир чекланишлар ўрнатилган бўлиши мумкин. Бу ҳолат иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар ва инфляция даражаси бозор конъюктураси таъсирида ўзгариб туриши оқибатида кутилган натижага эришолмаслик rischi юқори бўлади. Шу боис, корхоналарда инвестиция лойиҳалари танлови ва унинг олиб борилиши режалаштирилган молиявий ресурслар ҳажмига мос келиши талаб этилади.

Инвестициялар соҳасида “баҳолаш” тушунчаси лойиҳани бошқариш фаолиятини амалга ошириш жараёнида олинган натижаларни ва уларга эришиш учун зарур бўлган харажатларни таққослашни ўз ичига олади.

Самарадорлик тушунчаси лотин тилидан “effectus” – бажариш, ҳаракатлар – энг кам вақт ва куч сарфлаш билан ишни бажариш ва керакли ёки исталган натижага эришиш қобилияти деб талқин қилинади. Фалсафий қарашларда эса самарадорлик бу - ҳаракатдаги омилнинг маълум бир натижа бериш қобилияти тушунилади.

Бугунги кунда амалиётда “иқтисодий самарадорлик” тушунчаси иқтисодий натижа (самарадорлик) ва ишлаб чиқариш жараёни омиллари харажатлари нисбати акс эттирилган иқтисодий категория сифатида белгиланади [1].

Шундай қилиб, “эффект” ва “самарадорлик” тушунчалари аниқ ва ягона тенденцияни намойиш этади ва вақт ўтиши билан миқдорий ва сифат ўзгаришлари билан лойиҳанинг иқтисодий ўсиши ва ривожланишини акс эттиради.

“Инвестиция лойиҳасининг самарадорлиги” бу харажатлар ва натижаларни унинг иштирокчиларининг манфаатларига нисбатини акс эттирадиган кўрсаткичлар тизими. Шу муносабат билан инвестиция лойиҳаларининг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш учун лойиҳанинг натижаси ва уни амалга

оширишга сарфланган саъй-ҳаракатларнинг қийматини аниқлашга йўналтирилган бир нечта усул ва операциялар қўлланилади. Математик жиҳатдан самарадорлик, кутилаётган иқтисодий натижа (самара) ва бунга эришиш билан боғлиқ ҳаражатларнинг нисбати ва нисбий қиймат сифатида аниқланади ва қуйидаги формулага мувофиқ ҳаражатлар бирлигида максимал натижани олишга эътибор қаратади:

$$ИС = \frac{Н}{Х}$$

бу ерда,

ИС – иқтисодий самарадорлик;

Н – кутилаётган иқтисодий натижа (даромад, фойда); Х – натижага эришиш ҳаражатлари.

Бундай ҳолда, ҳисобланган самарадорлик кўрсаткичининг иқтисодий таркиби иқтисодий натижа (самаралар) ва ҳаражатлар сифатида ҳисоблаш учун олинган параметрларга тўлиқ боғлиқдир. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда самарадорлик баҳоси ўзаро боғлиқ бўлган омиллар тўплами – ташқи ва ички, иқтисодий, ижтимоий ва атроф-муҳит билан боғлиқ.

Лойиҳаларнинг якуний мақсадларига қараб, уларни баҳолаш мезонлари сезиларли даражада фарқ қилиши мумкин.

Ҳаражатлар ва уларнинг натижалари қандай ҳисобга олинишига қараб, инвестициялар самарадорлиги кўрсаткичлари моддий (жисмоний ёки табиий) ва пул шаклида ифодаланиши мумкин. Самарадорлик кўрсаткичларига қуйидагилар киради: лойиҳада аниқ белгиланган мақсаднинг мавжудлиги, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш устуворликларига мувофиқлиги, техник ва технологик даражани яхшилаш, бошқарувчанлик ва ижтимоий-маданий жавобгарлик даражасини ошириш ва бошқалар.

1-жадвалда иқтисодий ишланмаларда инвестиция лойиҳаларини баҳолаш самарадорлиги кўрсаткичлари ва усуллари келтирилган.

1-жадвал Инвестиция лойиҳасининг самарадорлигини баҳолаш усуллари

Манба, муаллифлар	Самарадорликни баҳолаш усуллари	Кўрсаткичлар тизими
Бланк И.А.	1. Анъанавий	- самарадорлик коэффиценти; - қоплаш муддати;
	2. Замонавий	- соф жорий қиймат; - инвестицияларнинг рентабеллик индекси; - қоплаш муддати; - инвестицияларнинг ички рентабеллик нормаси.
Erich A. Helfert	1. Оддий	- қопланиш муддати; - даромадлиликнинг оддий ставкаси.

	2. Вақт омилини ҳисобга олган мураккаб усуллар	- соф жорий қиймат; - фойдалилик индекси; - ички рентабеллик нормаси.
Дусмуратов Р.Д.	1. Статистик	- инвестиция ҳаражатларини қоплаш муддати; - инвестициянинг рентабеллик коэффициенти.
	2. Динамик	- соф жорий қиймат; - инвестицияларнинг ички рентабеллик нормаси; - инвестицияларнинг рентабеллик индекси; - инвестицияларнинг дисконтланган қоплаш муддати.
Абдукаримов И.Т., Пардаев М.К., Пулатов М.Э., Усманова Д.К.		- дисконтланган қоплаш муддати; - соф жорий қиймат; - инвестицияларнинг рентабеллик индекси; - инвестициянинг рентабеллик коэффициенти; - инвестицияни қоплаш муддати; - инвестицияларнинг ички рентабеллик нормаси; - инвестицияларнинг дисконтланган қоплаш муддати.

Замонавий иқтисодий фан ва амалиёт, асосан, пулнинг вақт қиймати тўғрисида илгари сурилган концепцияга асосланганлиги сабабли²⁰³, ҳар хил вақтлардаги ҳаражатлар ва даромадларни таққослаш учун қуйидаги моделлар ишлатилади:

статистик – вақтнинг турли даврларида юзага келадиган пул оқимларининг эквивалент баҳосини ҳисобга олиш; динамик – кўп муддатли пул оқимларининг таққосланиши дисконт ставкасини қўллаш орқали таъминланади.

Анъанавий кўрсаткичлар қаторида сезиларли ўзгариш ва такомиллашиш жараёнларини кузатиш мумкин, хусусан, самарадорлик кўрсаткичи ва молиялаштириш даврийлиги эътиборга олиниши таъминланади. Шунга қарамай мазкур кўрсаткичларда ҳам камчиликлар кузатилади.

Бозор муносабатлари шароитида амортизация корхоналар учун киритилган капиталнинг қайтими сифатида қаралади. Амортизация соф фойда ва пул оқимини шакллантирувчи манба ҳисобланади. МДҲ иқтисодчи олими саналган И.Бланк анъанавий усулнинг яна бир учинчи камчилиги сифатида ўзаро бирбирини такрорлайдиган икки кўрсаткич, яъни фойда ва инвестиция суммасига боғланиб қолганлигини эътироф этган [2].

Лойиҳа самарадорлиги кўрсаткичлари тўпламининг маълум афзалликлари ва камчиликлари қуйида келтирилган 2-жадвалда кўрсатилганидек, аввало инвестиция лойиҳалари самарадорлигининг динамик ва статистик кўрсаткичларини таққослаш мақсадга мувофиқдир.

2-жадвал

Инвестиция лойиҳалари самарадорлигининг статистик ва динамик кўрсаткичларини таққослаш

Пул оқимларини моделлаштириш	Афзалликлари	Салбий томонлари
Статик	<ol style="list-style-type: none"> 1. Минимал билим даражасига эга бўлиш ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун етарли шартдир. 2. Лойиҳа иштирокчилари ҳисоб-китоб натижаларини тушунишлари ва ўзлаштиришлари учун соддалаштириш. 3. Ушбу усуллар кенг қўлланилади. 4. Бошқарув ва бухгалтерия ҳисобининг умумий қабул қилинган усуллари асосида аниқланади. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Қоида тариқасида, ҳисоблашнинг кириш параметрлари ўтган даврларнинг кўрсаткичларини истиқболда қиёсланадиган ҳолатга келтиришга боғлиқ. 2. Лойиҳада муқобил манбалардан фойдаланиш қиймати ҳисобга олинмайди. 3. Нақд пул оқимларини аниқлашда вақт омили ҳисобга олинмайди.
	5. Ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун дастлабки маълумотлар мавжуд.	4. Риск омилини билвосита кўриб чиқиш.
Динамик	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ҳисоб-китоблар ишлатилган ресурсларнинг харид қобилиятини ҳисобга олади. 2. Иш кўлами кўрсаткичларини аниқлаш учун асос, бу пул оқимлари моделларини шакллантиришдир. 3. Самарадорликни баҳолашда объективликнинг юқори даражаси инвесторнинг позициясини баҳолаш туфайли таъминланади. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ҳатолар эҳтимоллиги жуда кўп турли ҳил омилларни ҳисобга олиш зарурати туфайли катта аҳамиятга эга. 2. Моделларни ишлаб чиқиш учун мутахассислардан махсус билим талаб қилинади. 3. Ҳисоб-китоб ставкасини асослаш ўзаро қарама-қарши масаладир. 4. Ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун катта харажатларни талаб қиладиган қиладиган ихтисослаштирилган дастурий тизимлар талаб қилинади.

Сўнгги пайтларда динамик ва статик кўрсаткичлардан ташқари, лойиҳанинг самарадорлигини интеграл баҳолаш индикаторини ҳисоблаш усули кенг тарқалмоқда, унинг моҳияти иштирокчилар учун энг муҳим сифат ва миқдорий мезонларни аниқлаш ва баҳолашдан иборат. Ушбу ёндашувнинг асосий қўлланилиши – бу лойиҳани амалга ошириш ва корхона фаолияти ўртасидаги боғлиқлик ва сабаб-оқибат муносабатлари-ни акс эттирадиган стратегик хариталарни шакллантириш ва визуаллаштириш. Шу билан бирга, ушбу ёндашувни қўллашда асосий қийинчилик – бу ташкил этиш ва амалда

қўллаш пайтида мувозанатли кўрсаткичлар методологиясининг бузилиши, шунингдек, ушбу ёндашувни энг самарали қўллашга имкон берадиган самарали дастурларнинг йўқлиги.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. Щербаков, А.И. Совокупная производительность труда и основы её государственного регулирования: монография. / А.И. Щербаков. — Москва: Издательство РАГС, 2004. – 284 с.
2. И.А.Бланк.Управление финансовыми рисками. – К.: Ника-Центр, 2005. – 167 с.
3. Хўжаёров, А. (2023). ЎРТА АСРЛАРДА НАСАФ ВОҲАСИ ИЛМИЙ-АДАБИЙ ҲАЁТИ. Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования, 2 (7), 41-43.
4. Ходжаёров, А. О. (2023). Сомонийлар даврида Насаф шаҳрининг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаёти. Взгляд в прошлое, 6 (1).
5. Хўжаёров, А. О. (2022). Қашқадарё воҳаси алломалари илмий меросининг аҳамияти. In International conferences (Vol. 1, No. 21, pp. 99-103).
6. Khojayorov, A. (2023). The scientific-literary environment of the Nasaf oasis in the middle ages. Educational Research in Universal Sciences, 2(3), 885-888.
7. Хўжаёров, А. (2022). Абу Райҳон Берунийнинг “Ҳиндистон” асари ноёб этнографик манба сифатида. Academic research in educational sciences, (3), 399-411.
8. Asilbek, K. (2023). History of Sufism in Nasaf Oasis. Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies (2993-2599), 1 (6), 15-19.
9. Khojayorov, A. (2024). JURISPRUDENCE OF MUHAMMAD BAZDAWI (IX – XII CENTURIES). Collection of scientific papers «SCIENTIA», (February 23 2024; Amsterdam, Netherlands), 188-191.